

76. Mitraizm'den Geriye Kalan Mabetler, Semboller ve Metinler¹**Mehmet Mekin MEÇİN²****APA:** Meçin, M. M. (2024). Mitraizm'den Geriye Kalan Mabetler, Semboller ve Metinler. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (38), 1236-1250. DOI: 10.29000/rumelide.1440047.**Öz**

Bu çalışmanın konusu Mitraizm dinî geleneğinden geriye kalan eserleri incelemek suretiyle Mitraizm'in üzerindeki sır perdesini aralamaya çalışmaktır. Hindistan ve İran'da tanrısal bir varlık olan Mitra etrafında yalnızca gelişen dinî bir literatür ve metafizik bir teoloji görülürken Roma İmparatorluğu'nun hakim olduğu topraklarda tapınağı, dinî pratikleri, sembolleri ve inanç sistemiyle Mitraizm'in dinî bir gelenek sistemiyle kurumsallaşmış bir din olarak ortaya çıkmıştır. Çalışmada din fenomenolojisi metodu kullanılmış ve elde edilen veriler görsel materyallerle desteklenmiştir. Çalışmanın amacı Mitraizm'den geriye kalan tapınaklar, kabartmalar, resimler, tasvirler ve çok az sayıda yazıttan yola çıkarak bu dinî geleneğin gizemli yanlarına ayna tutmak olacaktır. Çalışmada Mitraizm'e ait olduğu belirtilen tapınaklar, boğa kurban tasviri, meşale tutan iki insan figürü, aslan başlı insan figürü ve oldukça sınırlı sayıdaki Mitraist yazma incelenmiş ve yorumlanmıştır. Sonuç olarak Mitraizm'in Hıristiyanlıktan önce Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olduğu, sırlı bir tarikat ve yer altı örgütü gibi hareket ederek sınırlı sayıdaki seçkin insanı üye olarak kabul ettiği, katı bir gizlilik içerisinde dinsel faaliyetlerini yürüttüğü, büyük oranda şifahi/sözel bir dinî edebiyata sahip olduğu için neredeyse hiçbir yazılı eser geride bırakmadığı, yazılı eserler yerine semboller üzerine kurulu olduğu ve sahip olduğu her bir sembolün altında farklı yorumların yapılabileceği sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Mitra, Mitraizm, Hint-İran, Roma, Sembol.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.**Finansman:** Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.**Telif Hakkı & Lisans:** Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.**Kaynak:** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.**Benzerlik Raporu:** Alındı - Turnitin, Oran: %1**Etik Şikayeti:** editor@rumelide.com**Makale Türü:** Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 11.11.2023-**Kabul Tarihi:** 20.02.2024-**Yayın Tarihi:** 21.02.2024; **DOI:** 10.29000/rumelide.1440047**Hakem Değerlendirmesi:** İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Dr. Öğr. Üyesi, Batman Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri, Dinler Tarihi / Dr., Batman University, Faculty of Islamic Sciences, Philosophy and Religious Sciences, History of Religions (Batman, Türkiye), mmekinmecin@gmail.com, **ORCID ID:** 0000-0001-9895-3296, **ROR ID:** https://ror.org/051tsqh55, **ISNI:** 0000 0004 0399 2850, **Crossref Funder ID:** Q6859802

Temples, Symbols and Texts Remaining from Mithraism³

Abstract

The subject of this study is to try to open the curtain of mystery on Mithraism by examining the works left behind from the religious tradition of Mithraism. While only a religious literature and metaphysical theology developed around Mitra, a divine being, in India and Iran, it has been determined that Mithraism emerged on the stage of history as a religious tradition with its temple, religious practices, symbols and belief system in the lands dominated by the Roman Empire. The phenomenology of religion method was used in the study and the data obtained was supported by visual materials. The aim of this study will be to hold a mirror to the still mysterious aspects of this religious tradition, based on the remaining temples, reliefs, paintings, depictions and a very small number of inscriptions from Mithraism. As a result of the study, it was concluded that Mithraism was the official religion of the Roman Empire before Christianity, acting like a secret sect and an underground organization, accepting only a limited number of distinguished people as members, carrying out its religious activities in strict secrecy, and being a largely verbal religion. In addition to, it was found that Mithraism left almost no traces of written work, that it was based on symbols instead of written works, and that interpretations that could lead to many meanings could be made under its symbol.

Keywords: Mithras, Mithraism, Indo-Iran, Rome, Symbol.

Giriş

Dinler ve düşünceler tarihi incelendiğinde, birçok gelenekte nurun/ışığın merkezî bir konum kazandığı görülmektedir. Buradan hareketle gökte güneşin, yerde ateşin, dinî düşüncelerin sembollerini teşkil ettikleri anlaşılmaktadır. Işığın, fizikî ve metafizik âlem arasında köprü işlevi gördüğü tasavvur edilmiş ve bu nedenle Tanrı genellikle ışıkla ilişkilendirilmiştir. Güneş ve ateş, en önemli ışık kaynakları olarak, Tanrı'yı çağrıştıran semboller olarak kabul edilmiştir.

Güneş anlamına gelen Mitra, Mihr, Misr veya Mithras tarih boyunca Doğu ve Batı kültürlerinde güneşin bir sembolü veya güneşle doğrudan ilişkili tanrısal bir varlık olarak tanınmış, övülmüş ve yüceltilmiştir. Işık ve ışık kaynaklarının sürekli olarak metafizik veya tanrısal âlemle ilişkilendirilmesi izleği özellikle Hint-İran kültüründe ön plana çıkmıştır. Hatta Hint-İran dinî geleneğinin her şeyden önce bir ışık veya ateş geleneği olduğunu söylemek mümkündür. Bu geleneğin özellikle MÖ. 550-330 yılları arasında hüküm sürmüş olan Akamenidî/Hahamenişî/Pers İmparatorluğu'nun etkin gücü ve geniş sınırları

³ **Statement (Thesis):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: %1

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 11.11.2023-**Acceptance Date:** 20.02.2024-**Publication Date:** 21.02.2024;

DOI: 10.29000/rumelide.1440047

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

aracılığıyla dünyaya yayıldığı ve son tahlilde İran'ın ezeli rakibi olan Yunan ve Roma topraklarına da girdiği anlaşılmaktadır (Kızıl, 2013, s. 127; Purdavud, 1394, s. 3: 336-337; Uşiderî, 1370, s. 61).

Hint dinleri ve kutsal metinlerinde egemen, güçlü ve kahhar (celâli) sıfatlarıyla ön plana çıkan tanrısal varlık Varuna'nın kenarında ve kısmen gölgesinde kalan Mitra, daha çok merhamet ve cemel sıfatlarıyla betimlenen ikinci sınıf bir tanrısal varlık rolünde olduğu görülmektedir. İran dinleri ve bu bağlamda İran dinlerinin omurgasını teşkil eden Zerdüştilikte ise Mitra'nın Ahuramazda'nın emrinde dünya yönetimi ve organizesini adaletle ayakta tutan, iyilik taraftarlarına karşı merhametli ve kötülük taraftarlarına karşı ise güçlü bir savaşçı olarak betimlendiği anlaşılmaktadır. Ne var ki hem İran'da hem de Hindistan'da Mitra yalnızca ışıkla ilişkilendirilen önemli bir tanrı olarak görülmüş ve teolojik/teorik bir güç olarak dinî metinlerde ve dualarda anılmakla sınırlı kalmıştır. Ancak Mitra etrafında Doğu dünyasında oluşan bu teolojik edebiyat Roma topraklarına geçmeden önce dinî bir geleneğe dönüşmemiştir. Hindistan'dan İran'a oradan Mezopotamya ve Anadolu üzerinden Roma İmparatorluğu'na yayılan tanrı Mitra etrafında gelişen dinî gelenek ve sırlı tarikat, Roma topraklarında mayalanmıştır. Diğer bir ifadeyle Hint-İran dini geleneği içinde Mitra etrafında sadece teorik bir dinî literatür ve teolojik bir inanç oluşurken (Alıcı, 2012, s. 171) Roma İmparatorluğu sınırları içinde dinî uygulamaları, sırlı sakramentleri, gizemli cemaati ve tapınağı şekillenmeye başlayan bağımsız bir din olan Mitraizm'e dönüşmüştür (Bakırî, 1389, s. 154; Behar, 1373, ss. 254-255; Eliade, 2007, s. 2: 366-367; Taraporewala, 2011, ss. 190-191).

O halde, Hint ve İran dinî geleneklerinde ışık ve güneşle ilişkilendirilen tanrısal panteonun önemli bir üyesi olan Mitra ile ilgili sadece teolojik bir edebiyattan bahsedebilirken Roma İmparatorluğu'nun yönetimi altındaki topraklarda bu tanrısal varlık etrafında şekillenen müstakil bir dinî gelenek olarak Mitraizm'den söz edilebilir. Mitra, Hint-İranlı olarak Doğuluyken bir dinî gelenek formuyla Mitraizm Romalı ve Batılıdır. MS. 100'lerden itibaren, büyük olasılıkla Babil'in magusları ve gnostiklerinin de etkisiyle Mitra merkezli gizli bir tarikata dönüşen bu yeni din, artık Mitraizm olarak adlandırılmaya başlanmıştır. Bu yeni dinin adına tapınaklar inşa edilmiş, tapınak duvarlarına görsel resimler çizilmiş, az sayıda da olsa yazıtlar nakşedilmiş, gizemli mitler ve ritler geliştirilmiştir. Son yüzyılda yapılan araştırmalara rağmen, sırlı ve ketum yapısından dolayı geride neredeyse yazılı bir eser bırakmayan Mitraizm, hala gizemini korumaya devam eden bütün zamanların en çok merak edilen dinî geleneklerden biri olarak araştırmacıları beklemeye devam etmektedir.

Büyük olasılıkla ilkin tarihsel Mezopotamya ve Cibal bölgesinde mayalandığı, sonra Anadolu ve Roma topraklarına yayıldığı özellikle Yunanca konuşan Doğu Roma bölgelerinden ziyade Latince konuşan Batı Roma bölgelerinde yoğun şekilde taraftar bulduğu anlaşılan Mitraizm, Hıristiyanlıktan önce Roma'yı cezbeden en önemli din olduğu kadim Roma topraklarında geride kalan çok sayıda Mitraist tapınaktan rahatlıkla anlaşılabilir. Eğer Mitraizm'in hemen ardından Roma topraklarına hızla yayılan Hıristiyanlık olmasaydı bugün Avrupa'nın genelini Mitraist dinî geleneğin izinde olacağı tahmin edilebilir. Diğer bir bakış açısıyla bakıldığında ise Mitraizm'in esasen Hıristiyanlıkla olan müşterek paydalarından dolayı Roma tarafından Hıristiyanlığın kabulüne vesile olan altyapıyı hazırladığı ve son tahlilde Hıristiyanlığın Batı topraklarında yayılmasına vesile olduğu ifade edilebilir. Nitekim Doğu dünyasına göre daha seküler, maneviyattan yoksun ve büyük oranda pagan kabul edilen Roma'nın gerek Mitra tanrısı etrafında gelişen teolojiden gerekse sırlı bir tarikatın üyelerine aşladığı destansı kahramanlık nitelikleriyle donanmış bir cemaati ayakta tutan kardeşlik, fedakârlık, şövalyelik, gizlilik, temizlik, iffet ve disiplin gibi ahlaki değerleriyle Roma askerlerinin gönlünü fethettiği düşünülmektedir.

Mitra ve Mitraizm ile ilgili daha önce hazırladığım bir çalışmanın devamı niteliğindeki bu makalede Mitraizm'den geriye kalan eserler ve bu eserlerin neyi ifade ettikleri ele alınacaktır. Mitrasit mabetleri, resim, kabartma, tasvir ve çizimler gibi görsel materyalleri merkeze alan bu çalışmayla Mitraizm'in üzerindeki sır perdelerinin biraz da olsa aralanmasına katkı sağlamak hedeflenmektedir. Bu çalışmada, Mitraizm'den geriye kalan mabetler, Mitra'nın boğa öldürme sahnesi, Meşale tutan iki insan figürü, aslan başlı insan figürü ve az sayıdaki Mitraist yazıt incelenecektir.

1. **Mitraizm tapınakları**

Şekil 1: Londra Mitraum: Londra'nın altında keşfedilen gizemli Roma tapınağı

Günümüze kadar Mitraizm'den geriye yaklaşık üç bin tarihî eser kalmıştır ve bu eserlerin geneli Roma İmparatorluğu'nun sınır bölgelerinde kalan askerlere ait mekânlarda tespit edilmiştir (Vermaseren, 1956, s. 256). Mitraizm ile ilgili çalışmalarıyla ön plana çıkan Franz Cumont, bu yüzyılın başlarında çalışmalarını yaparken yalnızca Antik Ostia'daki dört mağara görünümü Mitraist tapınaktan haberdarken (Cumont, 1956, s. 38) bugün aynı bölgede on dört Mitraist tapınak daha tespit edilebilmiştir (Beck, 1984a, s. 2020). Bunların yanı sıra, İngiltere'nin kuzeybatı bölgesinde yer alan Hadrianus duvarının yakınlarında da Mitraist mabetler keşfedilmiştir. *Mitraum* olarak adlandırılan ve bu duvarın yakınlarında bulunan Housesteads Mitraist mabet, antik dünyada ebedi ışık simgesi olarak kozmik yumurtadan doğduğuna inanılan tanrı Phanes'le Mitra'nın özdeşleştirildiği sıra dışı çizilmiş bir şekil içermektedir. Bu duvarın yakınlarında bulunan bir diğer Mitraist tapınak Carrawburgh'un, Mitra için yapılmış bir mihraba ve bu mihrabın ise mabedi aydınlatmak için dışarıya açılan bir yarık (çatlak) ve ışıdayan bir haleye sahip olduğu görülmektedir (Richmond & Gillam, 1951, s. 17). Bu duvarın yakınlarında bulunun bu iki Mitraist tapınağın Miladi ikinci yüzyıla ait oldukları anlaşılmaktadır. Yine Miladi ikinci yüzyıla ait olan Londra'nın Walbrook Mitraist mabedi ise, Mitra'nın ve Mısır'dan Yunan'a geçtiği düşünülen tanrısal bir varlık olan Serapys'in iki kusursuz mermer kafasını sunmaktadır (Toynbee, 1986, ss. 10-15; Vermaseren, 1955, ss. 139-145).

Roma İmparatorluğu'nun merkezi sayılan İtalya ve Ren-Tuna sınır bölgeleri de Mitraist eserlerle doludur. Şu ana kadar keşfedilmiş Mitraist yazıtların %18'i Roma'da olmak üzere % 31'i İtalya'da ve % 49 ise Ren-Tuna bölgesinde ele geçirilmiştir (R. L. Gordon, 1972, s. 102). Ancak Mısır, Yunanistan ve Anadolu'dan çok az sayıda Mitraist kitabe tespit edilebilmiştir (Yamauchi, 1390, s. 586). Örneğin

Anadolu'da çok sayıda Mitraist eserin keşfi yıllardır beklenirken (Cumont, 1907, s. 2018) şu ana kadar yalnızca dört esere rastlanabilmiştir (Beck, 1984b, s. 2018). Yine Suriye'nin sadece dört arkaik yerleşim biriminde ve Filistin'in bir arkaik yerleşim biriminde Mitraizm'e dair tarihi eserlere rastlanabilmiştir (Yamauchi, 1390, s. 595). Özellikle Suriye'de bulunan Dura Europos arkaik yerleşim birimindeki duvar çizimleri oldukça kayda değerdir (Bakırî, 1389, s. 168). Mitra'nın anavatanı sayılan İran'dan ise Mitraizm'e dair hiçbir tarihi eser şu ana kadar keşfedilmemiştir. İran'da Mitraizm'in en önemli sembolü sayılan boğanın kurban edildiği sahne veya sırlı yeraltı dinî ayinlerinden hiçbir ize rastlanmamıştır (Frye, 1975, s. 205).

Mitraizm'in Roma İmparatorluğu'nun resmî dini olarak kabul gördüğü, Roma askerleri tarafından benimsendiği, devlet eliyle de desteklendiğini ortaya koyan önemli bir kanıt 2014 yılında kazıları başlayan Zerzevan Kalesi'nin altında keşfedilen Mitraizm tapınağıdır. Mitraizm ile ilgili en son keşif sayılan Zerzevan Kalesi, Mitraizm'in tarihsel varlığına şahitlik eden en genç tanık olması bakımından oldukça önemlidir. Günümüzde Türkiye'nin Diyarbakır ili, Çınar ilçesi kırsalında bir tepe üzerinde kurulmuş olan Zerzevan Kalesi'nin, Roma İmparatorluğu'nun uç sınır bölgelerinde kurulmuş bir garnizon olduğu ve bu askeri garnizon içerisinde yerin altında bir Mitraist tapınağın inşa edildiği arkeolojik çalışmalarla gün yüzüne çıkmıştır. Zerzevan Kalesi'ndeki yer altı mağara görünümü Mitraist tapınak Roma İmparatorluğu'nun sınır muhafız askerleri arasında Mitraizm'in bir din olarak benimsendiğini, İmparatorluk tarafından resmen kabul edildiğini ve böyle bir tapınağın kırsalda sadece askerler için inşa edilmiş bir askeri üs içerisinde bile ihtiyaç duyulmuş temel yapılardan biri olduğunu ortaya koyduğu gibi Roma'nın doğu bölgelerinde özellikle Anadolu topraklarındaki çok az sayıda tespit edilmiş Mitraist tapınaklardan biridir (Coşkun, 2019, ss. 51-52; Çoban, 2021, s. 140; Dursun & Coşkun, 2020, s. 2; Karadoğan & Coşkun, 2017, s. 118).

Mitraizm'de mabetler genel olarak ışığın pek ulaşmadığı karanlık mekânlarda ve özellikle yerin altında inşa edilirdi. Gözlerden ırak, namahrem veya ehil olmayanların göremeyecekleri bu mabetlerde icra edilen ritüeller birer sır ya da Tanrı Mitra ile yapılan bir ahdin/misakın sırlı bir ayini kabul edilirdi. Yer altı faaliyetlerin bir hücresi veya organize bir tarikatın sırlı toplantı mekânı olarak düşünülen bu mabetler doğal veya yapay mağaraları andırırdı (Campbell, 1968, ss. 7-8). Bu yüzden bu mekânlar mağara anlamına gelen "spelaeum" veya "specus" isimleriyle anılırdı (Phythian & Adams, 1915, s. 43). Mitraizm'in Roma İmparatorluğu'nda yayılmasıyla birlikte Romalılar tarafından bu mabetler "templum" ve kimi zaman ise "fanum" veya "crypta" gibi isimlerle bilinirdi (Clauss, 2001, s. 42).

Mitraist tapınaklar genel olarak birbirilerine benzer mimari özellikler taşır. Farklı bölgelerde inşa edilen bu tapınaklar arasında küçük farklar göze çarpsa da büyük oranda Mitraist tapınaklar oldukları hemen anlaşılmaktadır. Dikdörtgen şekline sahip Mitraist tapınaklar yirmi ile yüz arasında değişen sayıda insanı içine alabilecek kapasitede inşa edilmiştir (Çoban, 2021, s. 123; Kızıl, 2013, s. 132). Genel olarak bu tapınakların arkasında özel ayinlerde kullanılan malzemelerin yer aldığı görece daha küçük bir oda veya hücre bulunur. Mitraist tapınakların mihrap bölgesinde Mitraizm'in en önemli sembolik tasviri olan *Mitra'nın boğayı öldürme sahnesi* yer alır. Bu sahne bazen tapınağın duvarına nakşedilmiş veya resmedilmiş bazen de kayalara kazıtılmıştır. Mitraist tapınaklarda ayrıca farklı boyutlarda sunaklar ve biri yukarıya diğeri aşağıya doğru tutulmak üzere iki *meşale tutan iki insan figürü* olan Kautes ve Kautopates tasvirleri veya heykelleri bulunur. Bazı tapınaklarda ise *Mitra'nın kayadan doğuş sahnesinin* yanı sıra *aslan başlı heykel*, Satürn ve Okyanus tasvir veya heykelleri de yer alır (Çoban, 2021, s. 123).

Mitraist tapınakların inşa edileceği mekân için sembolik ve teolojik olmak üzere iki nedenle su kaynaklarına ve nehir kıyılarına yakın yerler seçilirdi (Turcan, 1996, s. 217). Mitra'nın kayaya ok fırlatarak suyun fışkırmasını hatırlatan suyun sembolik gücü dışında, ayinlere geçmeden önce gereken temizlik ritüelleri ve gündelik ihtiyaçların karşılanmasında suya yakınlığın teolojik gücü hesaba katıldığında mabet-su ilişkisinin ehemmiyeti kendini göstermektedir. Mağaraları ve yer altı dünyasını andıran bu mabetler, bir yandan karanlık bir yer olan dünyayı diğer yandan cismani olan kâinatı sembolize eder. Kâinatın bir maketi olarak görülen bu mabetlerin görülmeyen bir mekânda inşası aynı zamanda görünmeyen dünyaları, varlıkları ve metafizik âlemleri de hatırlatmaktadır. Buna göre, her Mitraist mabet, karanlık ve görülmeyen boyutuyla gaybî güçlerin ve ruhların ikametgâhı, aynı zamanda mağaranın fiziksel olarak karanlık, kayalık ve rutubetli doğasıyla maddî dünyayı sembolize etmektedir. Mağaranın karanlık olması, bir yandan metafizik güçlerin ruhunun buralarda gizli olduğuna işaret etmekteyken diğer yandan taşlık, kayalık ve nemli doğasıyla dünyayı sembolize etmektedir (Çoban, 2021, s. 125; *Porphyry On the Cave of the Nymphs*, 1983, ss. 24-25).

Mitraist tapınaklar aynı zamanda evrenin merkezî çekim gücü olarak tasavvur edilmiştir. Nitekim Mitraist tapınak tavanlarının yuvarlak ve kubbeli olarak tasarlanması, mavi renge boyanması ve parlak yıldızlarla nakşedilmesi göksel bir dünyaya girişi hatırlatmaktadır (Clauss, 2001, s. 51). Mitraist tapınakların evreni sembolize etmesi, Mitra'nın kâinat ve insanla olan ilişkisine gönderme yaptığı gibi insanın da yeryüzüne adeta indirgenmiş bu gök kubbeli mabetler aracılığıyla Tanrı ile iletişim kurabildiği özel alanlar olduklarını anımsatır (Beck, 2006, s. 105; Çoban, 2021, s. 126). Bu tapınaklar aynı zamanda gök menşeli ruhların düşüş ve yükseliş merkezleri olarak düşünölmüştür. Tıpkı ana rahmine düşüş ve kısa süre sonra oradan çıkışı ve kurtuluşu sembolize eden bu karanlık mağaralar, ruhların maddi dünyaya düştüklerinde geçici olarak ikamet ettikleri ve her an bu dünyadan ayrılıp ana vatanlarına yükselebilecekleri merkezler olarak tasavvur edilmiş, ebedi bir doğum için insana doğum ve ölüm temrinlerini her daim hatırlatan kutsal mekânlar olarak görölmüştür (R. L. Gordon, 1976, s. 122, 1996, s. 57; *Porphyry On the Cave of the Nymphs*, 1983, s. 34).

2. Boğa öldürme resmi

Şekil 2: Mitra'nın Boğa Öldürme Sahnesi Pio Clementino Müzesi - Vatikan Müzesi

Mitraizm ile ilgili en çok çizilmiş resim, yapılmış kabartma ve heykel, Mitra'nın boğa öldürme sahnesini gösteren tasvirdir. Bu resimde Mitra, boyun eğdirdiği bir boğaya binmiş olarak resmedilmiştir. Mitra bu resimde boğanın başını sol eliyle arkaya doğru çekmekte ve sağ eliyle de iki omuzu arasına kılıç veya bıçak saplamaktadır. Siyah bir kuzgun Mitra'nın başı üzerinde durmakta, kanat çırpmakta ve

sürünmekte olan bir yılan çanağa başını sokmuş şekilde görülmektedir. Bir köpek boğanın yarasına doğru zıplamakta ve bir akrep boğanın üreme organına doğru ilerlemektedir. Boğanın kuyruğu bir buğday başağına ulaşmaktadır. Bu resmin iki yanında iki insan resmi de çizilmiştir. Bir yanda meşaleyi kaldıran ve diğer yandan meşaleyi baş aşağı tutan bu iki insanın güneşin doğuşunu ve batışını sembolize ettikleri anlaşılmaktadır. Günümüze kadar Mitra'nın boğayı öldürdüğü sahneyi betimleyen bunun gibi beş yüzden fazla resim, çizim, tasvir, kabartma veya heykel tespit edilebilmiştir (Bakırî, 1389, s. 160; Yamauchi, 1390, ss. 579-580).

Mitraizm'in temel sembolü olan Mitra'nın boğa öldürme sahnesinin çok sayıda mitolojik, teolojik ve astrolojik semboller içerdiği anlaşılmaktadır. Öncelikle Mitra güçlü ve vahşi bir boğaya hükmederek ve onu boğazlayarak tanrısal gücünü ve doğaya hâkimiyetini göstermektedir. Boğa ise Mezopotamya'dan Hindistan'a ve Roma'ya kadar birçok din ve düşüncede doğayı, bereketi, gücü sembolize eden en önemli merkezî sembollerden biri olduğu bilinmektedir. Bu simgesel özelliğinden dolayı boğa, Tanrı için kurban edilmeye en kusursuz adak hayvan olarak birçok dinde kutsal kabul edilmiştir. Diğer taraftan boğanın kurban edildiği ve kutsallaştırıldığı çok sayıda ritüel vardır (Biedermann, t.y., ss. 51-52). Nitekim Zerdüştilikte bütün insanların atası ve yaratılışlarına kaynaklık eden Keyumers gibi boğa da yeryüzündeki hayvanların hayat kaynağı kabul edilmiş, yaratılışın, bereketin ve doğurganlığın kaynağı olarak tasavvur edilmiştir (Boyce, 1391, s. 50; Christensen, 1393; Hinnels, 1373, ss. 29-30, 80-81, 87-88; Zehner, 1393, s. 47). Mitraizm'de de genel olarak hayrın, bereketin ve canlılığın simgesi kabul edildiği anlaşılan (H. S. Jones, 1890, s. 757) boğanın kötücül yaşama da kaynaklık ettiği görülmektedir. Çünkü Mitra tarafından akıtılan boğa kanından akrep ve yılan gibi zararlı hayvanlar beslenmekte oldukları görülmektedir. Bu bakımdan boğanın kötücül potansiyeli ve insandaki kötülüğe meyleden nefsanî arzuları da sembolize ettiği ve bu yüzden Mitra'nın boğa üzerinde kurduğu hâkimiyet tasvirinde görüldüğü üzere insanın nefsinin dizginlenmesi, boyunduruk altına alması hatta boğazlayıp öldürmesine örneklik teşkil ettiği söylenebilir.

Mitraizm'de Mitra'nın yakınlarında kanat çırpıp kuzgunun birçok din ve düşüncede geçtiği üzere Yüce Tanrı ile Mitra arasında elçilik görevini üstlendiği ve gaybî âlemden Mitra'ya haberler getirdiği anlaşılmaktadır. Kuzgun, kartal, şahin, hüthüt, güvercin veya yükseklerde uçan herhangi bir kuşun yer ile gök arasında haber getiren bir elçi rolünde belirmesi birçok mitik anlatıda tezahür etmektedir. Tasvirde kuzgunun Mitra'ya boğayı öldürme talimatını göklerden getiren elçiyi sembolize ettiği tahmin edilebilmektedir (Vermaseren, 1968, ss. 70-71).

3. Kautes ve Kautopates

Şekil 3: Hedernheim III. Mithraeum'undan Cautes ve Kautopates - Yeni Mithraeum

Mitraizm'den geriye kalan önemli tasvirlerden bir diğeri Mitra'nın boğa öldürürken sağında ve solunda dikilen ve bazen boğa öldürme sahnesinden bağımsız olarak da tasvir edilen meşale taşıyıcısı iki insan figürüdür. Fiziksel özellikleri bakımından Mitra'ya oldukça benzedikleri görülen bu iki figür yine Mitra gibi Pers kıyafetleri içerisinde ve firigya başlıklarıyla görülmektedirler. Çoğunlukla Mitra'nın boğayı öldürme sahnesinde görülen bu iki figür, kimi zaman Mitra'nın kayadan doğuşunu canlandıran tasvirlerde, kimi zaman Mitra'nın boğa kurbanı sonrasında oturduğu yemek ritüeline eşlik etmekte kimi zaman ise bağımsız olarak çizilmiş oldukları ve heykellerinin yapıldığı fark edilmektedir. Bu iki figürün isimleri Mitraizm'den geriye kalan sınırlı sayıdaki metinlerde yer almamakta ancak bazı heykellerin veya anıtların altında isimlerine yazılı olarak rastlanmaktadır. Bu figürlerden meşalesini yukarıda tutan figürün altında Kautes, meşalesini aşağıda tutan figürün altında ise Kautopates isminin yazıldığı tespit edilebilmektedir.

Bu iki figürün yeryüzünde ışığı sembolize ettikleri, bu bağlamda güneşin doğuşunu ve batışını temsil ettikleri düşünülmektedir. Meşaleyi yukarıda tutan Kautes'in güneşin doğuşunu ve yükselişini, meşaleyi aşağıda tutan Kautopates'in ise güneşin batışını ve kayboluşunu sembolize ettiği anlaşılmaktadır. Bu yorumu yapmaya yardım eden işaretler ise, meşaleyi yukarıda tutan figürün tarafında gök ve meşaleyi aşağıda tutan figürün tarafında ise okyanus görüntülerinin yer almasıdır. Buna göre biri gökyüzünü, diğeri ise yeryüzünü, biri geceyi, diğeri ise gündüzü, biri aydınlığı, diğeri ise karanlığı, biri doğumu ve hayatı diğeri ise ölümü ve yok oluşu sembolize eder (Clauss, 2001, ss. 95-96). Bu iki figür aynı zamanda ruhların yeryüzüne inişini ve yeniden yükselişini de anımsatır. Meşaleyi aşağıda tutan figür, ruhların kuzey yönünden yere inişini, meşaleyi yukarıda tutan figürün ise ruhların güney yönünden gökyüzüne yükselişini gösterir (Beck, 2006, ss. 207-212).

Kimi zaman meşale taşıyan bu iki figürün etrafında boğa, akrep ve aslan gibi görsellerin yer alması tıpkı Zürvanizm'de olduğu gibi Mitraizm'deki astrolojik eğilimi ve gök cisimleri, konumları ve bu bağlamda burçların dünya üzerindeki hâkimiyeti veya etkisine işaret eder (Beck, 1977, ss. 1-10, 1994, s. 45). Yine bu iki figürün ilkbahar ve sonbaharı temsil ettikleri, buna göre meşaleyi yukarıda tutan figürün güneş ışınlarının yeryüzündeki artışını gösterdiği, meşaleyi aşağıda tutan figürün ise güneş ışınlarının yeryüzüne gelişinin azalışına ve bu bağlamda sonbahar mevsimine işaret ettiği anlaşılmaktadır. Bu yorumu yapmaya yardım eden işaretler ise, bu görselin bazı versiyonlarında geçtiği gibi, meşaleyi yukarıda tutan figürün bulunduğu tarafta görülen ağacın yapraklı olması, meşaleyi aşağıda tutan figürün bulunduğu taraftaki ağacın ise meyveli olmasıdır (Ulansey, 1998, ss. 75-77).

4. Aslan başlı resim

Şekil 4: *Aslan Başlı İnsan. Aion, Museo Gregoriano Profano, Vatikan Müzeleri.*

Mitraizm’le ilişkilendirilmiş olan karmaşık ve bu yüzden yorumlanması kolay olmayan bir diğer sembolik görsel, kimi zaman gövdesi bir yılan tarafından sarınmış aslan başlı bir çizim veya heykeldir. Bu sahneyi gösteren resimlerde genellikle dört kanatlı ve iki anahtar taşıyan bir aslan kafası betimlenmiştir. Kimi zaman bu aslan bir kürenin üzerine kurulu vaziyette de gösterilmiştir. Bu sahneyi gösteren tasvirlerin birinde aslan yerine bir insan kafası çizilmiştir. Kimi zaman bu tür resimlerde astronomik burçların konumlarının da çizildiği görülebilmektedir. Bu görselin farklı versiyonları hakkında birbiriyle çelişen veya birbirini destekleyen çok sayıda yorum yapılmıştır. Kimi alan araştırmacısına göre resimdeki aslan kafası şeytani potansiyelini sembolize ederken (İnsler, 1978, s. 27259; Zeahner, 1389, ss. 129-130) diğer alan araştırmacıları ise bunun iyilik potansiyeli olan tanrısal kudretin bir betimi olduğunu ileri sürmüştür (Howard, 1985, s. 23; Vermaseren, 1975, s. 2/446-456). Ancak bazı araştırmacılar söz konusu bu çizimin, maddeden kopuşu ve dünyadan göç etmeyi diğer bir ifadeyle ruhun kurtuluş sürecinde kat ettiği yükseliş merhalelerini betimlediğini savunmuştur (Bakırî, 1389, s. 166; Hansman, 1978, ss. 215-217; Hinnels, 1975, s. 364).

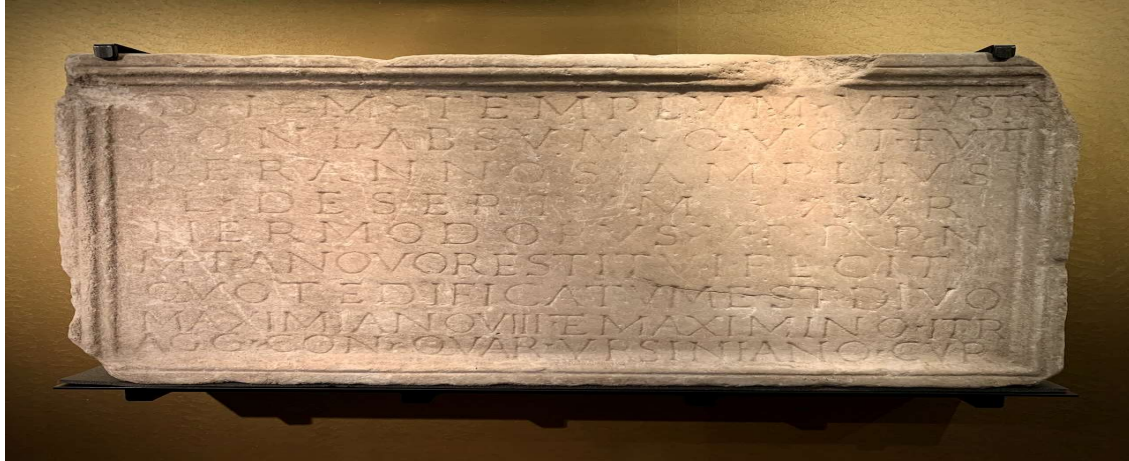
Aslan başlı bu Mitraist çizim veya heykelin etrafında yer alan burçların sembolleri ve güneş gibi gökyüzünü andıran görsellerden hareketle bu figürün aslında Zürvanizm’den Mitraizm’e geçtiği ve zaman tanrısı Zürvan’ı sembolize ettiği ileri sürülmüştür (Vermaseren, 1975, s. 450). Nitekim Zürvan’ın hem iyilik hem de kötülük kaynağı olarak kabul edildiği ve bu bakımdan düalist bir özelliğe sahip olduğu hesaba katıldığında, insan gövdeli aslan başlı düalite, insan gövdesine sarınan yılan düalitesinde de Zürvan ve Zürvanizmle örtüşen kodları ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Bu düalitenin yanı sıra Zürvanizm’in astroljiye, burçların yeryüzü ve insanla olan ilişkisine atfettiği önem üzerinden de bu tasvirin Zürvanist düşüncesinden mülhem yaratılmış olduğu düşüncesini güçlendirmektedir. Mitraizm’deki bu tasviri Zürvanizm’le ilişkilendiren alanın yetkin araştırmacısı Cumont, bütün varoluşun kaynağına bu tasvirde beliren tanrı Zürvan’ı yerleştirmektedir. Ona göre figürün elindeki anahtarlar Zürvan’ın her şeyin ve bu bağlamda göklerin hâkimi ve göklerin kapılarını açmaya muktedir bir tanrı profili veya ruhların kendisine doğru yükseldiği merkezî mekânın sahibine, kanatlar onun uçabilen potansiyeline, gövdesine sarınan yılan ise güneşin ekliptik dairesi ve yörüngesine işaret eder (Cumont, 1907, s. 107).

Aslan başlı tasvir, kozmik zamanla ilişkilendirilen tanrısal bir varlık olarak düşünölmüş, kimi zaman bir küre üzerine kurulu olarak tasvir edilmesi ve çevresini yılanlardan oluşun yörünge gibi dairelerin ve burçların sarması kâinatın merkezinde yönetici bir tanrı profilini temsil etmektedir. Her şeyin kontrolünü elinde tuttuğunu gösteren anahtarlar, bu tanrısal figürün aynı zamanda ruhların yeryüzüne inerken ve yükselirken açılacak kapıları da kontrol eden güce sahip olduğunu temsil eder (Ulansey, 1998, ss. 138-142).

4. Mitraizm metinleri

Şekil 5: Mitraik Altar yazıtı 2 - Wrest Park - Bedfordshire, İngiltere

Şekil 6: Aurelius Hermodorus'a övgülerin yazıtı - Yeni Mithraeum

Şekil 7: 2003 yılında Lugo'daki (antik Lucus Augusti) Plaza Pio XII yakınlığında yapılan kazılarda bir ev ve üzerinde *Invictus Mithras*'ın yazılı olduğu granit bir sunak

Arkeolojik çalışmaların sonucunda keşfedilen 55 Mitraist tapınaktan 25'i İtalya'da ve bunların büyük bir kısmı ise Ostia şehrinde bulunmaktadır. Ostia'da keşfedilen 14 tapınağın inşa tarihinin Miladi 150 ile 260 yılları arasında olduğu tespit edilmiştir (Stewardson & Saunders, 1967). Antik Roma'da Mitraist tapınakların sayısı hakkında kesin bir uzlaşma olduğu söylenemez ancak Vermaseren, bu sayının yaklaşık 100 olduğunu belirtir (Vermaseren, 1963, s. 36). Filippo Coarelli ise antik Roma'da bulunan 40 adet kesin ve olası Mitraist tapınağın listesini vermiş ancak aynı zaman dilimi içerisinde 700 kadar Mitraist tapınağın mevcudiyetine olanak tanımıştır (Beck, 1984b, s. 2026). Geride kalmış en önemli Mitraist tapınaklardan, Mitraizm'e giriş ayin resimlerini içeren İtalya'nın Capua tapınağı, dine girmiş yeni üyelerin mertebelerini gösteren İtalya'nın Ostia'sındaki Felicissimus tapınağı ve bazı yazmalara sahip olan Roma'daki Santa Prisca tapınağı sayılabilir (Yamauchi, 1390, s. 592). Felicissimus tapınağında bulunan çiniler üzerine nakşedilmiş yazılarda, en alttan en üste kadar Mitraistlerin dinsel mertebelerini gösteren semboller yazılmıştır. Bu mertebelerin sembolleri alttan üste doğru kuzgun anlamına gelen *corax*, yeni damat/eş anlamına gelen *nymphus*, asker anlamına gelen *miles*, aslan anlamına gelen *leo*, Persli anlamına gelen *Perses*, güneşin elçisi anlamına gelen *heliodromus* ve baba anlamına gelen *pater* şeklinde yazılmıştır. Capua tapınağında bulunan sahnelerde ise, dine yeni girmiş bir Mitraist inanır, gözü bağlı olduğu bir halde el yordamıyla yürürken görülmektedir. Bir başka sahnede dine yeni girmiş bir inanır, elleri bağlı olduğu halde kırmızı gömleklili bir din adamının önünde diz çökmüş olduğu anlaşılmaktadır (Eliade, 2007, s. 2:370; Gudrezi, 1391, s. 70; Kızıl, 2013, s. 133; Vermaseren, 1956, ss. 26-36, 1963, ss. 129-137).

Vermaseren'e göre, 1924 yılında Capua mitraist tapınağın keşfedilmesine kadar, Mitraistlerin dine giriş ritüelleri ile ilgili yegâne veri, kilise babalarının sözleri olmuştur. Dine yeni giren Mitraist bir inanıra bir parça ekmek ile bir kâsenin verildiği sahne, şehit *Justinus*'un gözlemlerini haklı çıkaran niteliktedir. Capua mitraist tapınağındaki sahneler de, Miladi IV. yüzyılın yazarı olan *Ambrusiaster*'in Mitraizm'e dair yazdığı şu ifadeleri onaylamaktadır:

“Trajik ve asketik pratikleri engelleyememeleri için gözleri bağlanır. Hatta bazıları bunun yanı sıra kuşlar gibi kanat çırpır ve kargalar (kuzgunlar) gibi sesler çıkarır, etrafındakiler de aslan gibi kükrerler. Cemaat üyeleri ise su ile dolu çukurlara yönlendirilirler. Onların elleri önceden kuş bağırsaklarıyla bağlanır sonra biri ortaya çıkar ve bu bağırsakları çözer (o, kendisini onların kurtarıcısı olarak tanıtır).” (Eliade, 2007, s. 2/370; R. L. Gordon, 1980, s. 24).

Mitraizm'in en önemli mihrabı, 1935 yılında keşfedilen Santa Prisca tapınağında bulunan mihrap sayılabilir çünkü bu tapınağın mihrabında nakşedilmiş önemli Mitraist metinler ele geçirilmiştir (Betz, 1968, ss. 62-80). Buradaki eşine az rastlanan Mitraist yazmalar arasında, bir sloganı andıran şu cümleler kayda değerdir:

“Kapkararlık günlerde bir araya gelmeli, dua ve ibadetle güçlenmelisiniz.”

“Kuşların ciğeri lezzetli ama acı vericidir.”

“Burada da koç öncüdür ve tam bir disiplinle yolda ilerlemektedir.”

“Ey aslanlar, önünüzde çok sayıda yeni yılınız olsun!”

“Baba, tütsü yakanların dileğini kabul et! Ey kutsal, onlar aracılığıyla akgünlük (bitkisini) takdim ettiğimiz ve yok olduğumuz aslanları kabul et!” (Betz, 1968, ss. 62-80).

Mitraist metinler arasında en çok tekrarlanan ve Mitraist kurtuluş konusunu ele alan metin ise şudur: *“Sen bizi de, ebedi kanın akmasından sonra kurtardın.”* (Turcan, t.y., ss. 171-191).

Şu ana kadar Mitraizm'in en önemli sembollerinden olan boğa ve koç kurban etme ile ilgili 155 kitabe keşfedilmiştir (Duthoy, 1969, ss. 54-56). Bu kitabelerin neredeyse tamamı İtalya, Afrika ve en çok da Fransa'dan elde edilmiştir. Bu kitabelerin içeriği, Mitraizm'le özdeşleştirilen ve genellikle boğa kurban etmek (taurobolium), kimi zaman da koç kurban etmek (caribolium) ile bilinen kan dökme sahnelerine işaret eder. Bu kitabeler, resim ve çizimler Mitraistlerin sürekli olarak hayvan kestikleri anlamına gelmez. Çünkü kurban pratiği müstesna zamanlarda tatbik edilirdi (Ferguson, 1970, s. 112). İlk zamanlarda yalnızca kurban kesmekle sınırlı olan bu ritüelin zamanla kurban kanıyla yıkanma merasimine dönüştüğü anlaşılmaktadır. Geç dönemlerde kurban kanıyla yıkanma ritüeli dikkate alındığında, Mitraizm'in zamanla Hıristiyanlıktan etkilendiği yorumunun yapılmasına yol açmıştır (Duthoy, 1969, s. 121; Yamauchi, 1390, s. 594).

Mitraizm'den geriye kalan sınırlı yazıtlardan bir diğeri, Roma'da bulunan Mitraist mabet Santa Prisca Mithraeumu'n duvarında tespit edilmiştir. MS. 200 yılına tarihlenen bu yazıt Mitraizm ile Hıristiyanlık arasındaki ilişkiyi çağrıştırmaları bakımından oldukça kayda değerdir. Bu Mitraist tapınağın sol duvarı üzerinde yer alan ve kısmen silinmiş olan resimlerin altındaki yazıda “kanı akıtarak bizi kurtardın” şeklindeki ifade bu ilişkiyi ortaya çıkarmaktadır. İnsanların günahlarını affetmek amacıyla kanı dökülen ve böylece insanlığın kurtuluşu için bir sunak olarak İsa Mesih'in kurtarıcı rolünün bu yazıyla Mitra'ya atfedildiği anlaşılabilmektedir (R. L. Gordon, 2005, s. 6091). Genel olarak Mitraizm'in Hıristiyanlığı etkilediği tezi doğru kabul edilse de bu gibi ifadeler, Mitraizm'in de Hıristiyanlıktan etkilenmiş olabileceği ve bu etkileşimin az veya çok karşılıklı meydana gelmiş olabileceği araştırmacıları bekleyen Mitraizm'in sırları arasında yerini korumaya devam etmektedir.

Sonuç ve Değerlendirme

Yer altı bir örgüt ve sırlı bir tarikatı andıran Mitraizm'den geriye yalnızca bazı yıkıntılar kalmıştır. Harap olmuş tapınaklar, kırık heykeller, eksik kabartmalar, resimler ve tasvirlerin yanı sıra bir avuç yazıt bize ulaşmıştır. Bu yüzden Mitraizm tıpkı ortaya çıkışı gibi, gelişimi ve yok oluşu da gizemini korumaya devam etmiştir. Bir tanrısal varlık olarak Mitra ve bir din olarak Mitraizm hakkında bize ulaşan bilgiler ve eserlerden şu sonuçları çıkarabiliriz: 1. Tanrısal bir varlık olarak Mitra ismi ilk defa Hindu kutsal metinleri Vedalarda geçmiştir. Burada Mitra, güç, egemenlik ve kahredici (celâli) sıfatlarıyla ön plana çıkan tanrısal varlık Varuna'nın yanında onun gölgesinde ama ışık, ateş, nur, güneş, iyilik ve güzellik (cemalî) sıfatlarıyla ön plana çıkmıştır. 2. Tanrısal bir varlık olarak Mitra Vedalardan sonra Zerdüştilerin

kutsal metinleri külliyyatı olan Avesta'da yer almıştır. Buradaki Mitra betimi ise Tanrı Ahuramazda'nın emrinde çalışan ve tanrısal güçlere sahip etkin bir varlık (yazata) olup Güneş'in arketipi olarak yüceltilmiştir. 3. Ne Hindistan'da ne de İran'da Mitra merkezli dinî bir akım veya gelenek tespit edilmiştir aksine Hint-İran dinsel atmosferde yalnızca Mitra'nın tanrısal sıfatları ile ilgili dinî bir edebiyat veya metafizik bir teoloji yansıtan kutsal metinler ele geçirilmiştir. 4. Tanrı Mitra'nın merkezde olduğu Mitraizm diye isimlendirilebilecek dinî bir gelenek tarihte ilk defa M.S. ikinci yüzyıl civarında ortaya çıkmış ve bu gelenek Roma İmparatorluğu'nun sınırları içerisinde şekillenmiştir. O halde Mitraizm denilen dinî gelenek Hıristiyanlıktan önce Roma'nın ve Batı dünyasının dini olduğu söylenebilir. 5. Mitraizm'in mayalanmasında ve şekillenmesinde ikinci büyük İran İmparatorluğu'nun kurucu hanedanı olan Aşkanilerin (MÖ. 247-MS. 224) hâkim oldukları İran'ın kuzeydoğu bölgesine düşen tarihsel Mezopotamya bölgesinin etkisi hesaba katılmalıdır. Miladî başlangıç yıllarından itibaren başlayıp yaklaşık üç yüz yıl devam eden bu bölgedeki gnostik mayalanmanın Zürvanizm ve Maniheizm gibi gnostik-astrolojik din ve düşüncelerin ortaya çıkmasına zemin hazırladığı hesaba katıldığında Mitraizm'in de köklerinin burada yeşerdiği ve buradan Anadolu ve Roma'ya yayıldığı tahmin edilebilir. O halde Mitraizm'i Mezopotamya'nın Cibal bölgesinde mayalanmış gnostik akımlarla ilişkili bir dinî gelenek olarak ele almak araştırmacıları bekleyen önemli konulardan biridir. 6. Mitraizm tapınaklarıyla, tapınakları da en çok mihrabıyla ve mihrap tarafında Mitra'nın boğa öldürme tasviriyle bilinmektedir. Gerek Mitra'nın kayadan doğuş gerekse ruhların göksel aleme yükseliş yolunu gösteren mihrap dinler tarihinde düşüş ve yükseliş felsefesini sembolize eden ilk örnek olup olmadığı araştırmacıları bekleyen önemli bir fenomen olarak görülmektedir. 7. Mitraizm'den geriye kalan aslan başlı figürün zaman tanrısı Zürvan'ı sembolize etmesi ve Mitraizm'deki astrolojik eğilimlerin ön plana çıkması Mitraizm'in Zürvanizm'den beslendiğini ortaya koyan iki unsur olduğu anlaşılmaktadır. Ancak 2014 yılında başlamış kazılarla Anadolu topraklarının Diyarbakır il sınırları içerisinde ortaya çıkarılan Zerzevan kalesindeki Mitraist tapınakla söz konusu iki din arasındaki ilişki ile ilgili yeni bir soru işareti ortaya çıkmıştır. Bu ilişki, etimolojik olarak *Zerzevan* ile *Zürvan* kelimelerinin köken bakımından yakınlığıdır. Bu iki kelimenin aynı kökenden türemiş olabilecekleri ve Zürvanizm'in Mitraist gelenek içerisinde varlığını sürdürmüş olabileceğinin bir işareti olup olmadığı yine araştırmacıları bekleyen konular arasındadır. 8. Mitraizm'e ait görsel materyallerin başında gelen Mitra'nın boğa öldürme sahnesinin günümüzde Avrupa'da özellikle İspanya'da devam etmekte olan boğa güreşi ile ne kadar ilintili olduğu araştırmacıları bekleyen başka bir konudur. 9. Mitraizm'den geriye kalan eserler incelendiğinde bu dinî geleneğin neredeyse tamamen sembolik bir din olduğu ve kendini sembollerle ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Gnostik, sırlı, batınî, irfanî, astrolojik, seçkinci veya elit bir dinî izlek üzerinde olduğu anlaşılan Mitraizm'in kadınları dışarda tuttuğu ve katı bir gizlilik içerisinde faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır. Mabedin bir mağara olduğu dolayısıyla mabede giren Mitraist inanırın beden mağarasında ışığı aradığı ve burada gördüğü ışıkla kurtuluşa erdiği yol çizilmektedir. Yine Mitraist sembolizm, tıpkı Mitra'nın boğayı kurban etmesi gibi, her Mitraist'in de içindeki nefis boğasını boğazlamak suretiyle Mitra gibi tanrıların sofrasına konuk olabileceği ve Mitra gibi göklere yükselebileceği müjdesini vermektedir. Meşaleyi yukarıda tutan ve meşaleyi aşağıda tutan iki figürün nur ve karanlığı sembolize ederek kâinat ve insandaki ontolojik düalizme işaret ettikleri anlaşılmaktadır. Aslan başlı insan figürünün ise zaman tanrısı Zürvan'ı ve onun kontrolünde gelişen kâinattaki astrolojik işleyişi sembolize ettiği tahmin edilebilmektedir.

Kaynakça

- Alıcı, M. (2012). *Kadim İnan'da Din* (1. bs). Ayışığı Kitapları.
- Bakırî, M. (1389). *Dinha-yi İnan-i Bastan* (4. bs). Neşr-i Katre.
- Beck, R. (1977). Cautes and Cautopates: Some Astronomical Considerations. *Journal of Mithraic Studies*, 2(1), 1-10.
- Beck, R. (1984a). *Mithraism since Franz Cumont*. W. de Gruyter Press.
- Beck, R. (1994). In the Place of the Lion: Mithras in the Tauroctony. İçinde J. R. Hinnels (Ed.), *Studies in Mithraism*. L'Erma di Bretschneider.
- Beck, R. (2006). *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire: Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford University Press.
- Behar, M. (1373). *Edyan-i Asyayi*. Neşr-i Çeşme.
- Betz, H. D. (1968). The Mithras Inscription of Santa Prisca and teh New Testament. *Novum Testamentum*, 10, 62-80.
- Biedermann, H. (t.y.). *Dictionary of Symbolism: Cultural Icons and the Meanings Behind Them* (J. Hulbert, Çev.). Facts On File.
- Boyce, M. (1391). *Zerduştıyan: Baverha ve Adab-i Dinî-yi Anha* (A. Behramî, Çev.). İntişârât-i Koknos.
- Campbell, L. A. (1968). *Mithraic Iconography and Ideology*. E. J. Brill.
- Christensen, A. E. (1393). *Nuhustin İnsan ve Nuhustin Şehriyar* (J. Amuzgar & A. Tefezuli, Çev.). Neşr-i Çeşme.
- Clauss, M. (2001). *The Roman Cult of Mithras: The God and his Mysteries* (R. Gordon, Çev.). Routledge.
- Coşkun, A. (2019). *Zerzevan Kalesi—Roma'nın Sınır Garnizonu / Zerzevan Castle—Roman Border Garrison*. Diyarbakır Valiliği Yayınları.
- Cumont, F. (1956). *Mysteries of Mithra* (T. J. McCormack, Çev.). Dover Publications.
- Çoban, M. (2021). *Mitraizm ve Mitraizm'in Erken Dönem Hristiyanlığına Olası Etkileri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Dursun, F., & Coşkun, A. (2020). A Preliminary study on Material Properties of the Zerzevan Castle, Turkey. *Materials Science and Engineering*, 949, 108.
- Duthoy, R. (1969). The Taurobolium: Its Evolution and Terminology. *Études préliminaires aux religions orientales dans l'Empire romain*, 10.
- Eliade, M. (2007). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi* (Ali Berktaş, Çev.). Kabcacı yay.
- Ferguson, J. (1970). *The Religions of the Roman Empire*. Cornell University Press.
- Frye, N. R. (1975). Mithra in Iranian Archaeology. *Acta Iranica*, 205-211.
- Gordon, R. L. (1972). Mithraism and Roman Society. *Religion : Journal of Religion & Religions*, 2, 92-121.
- Gordon, R. L. (1976). The Sacred Geography of a Mithraeum: The Example of Sette Sfere. *Journal of Mithraic Studies*, 1(2).
- Gordon, R. L. (1980). Reality, Evocation and Boundary in the Mystery of Mithras. *Journal of Mithraic Studies*, 3.
- Gordon, R. L. (1996). Authority, Salvation and Mystery in the Mysteries of Mithras. *Image and Value in the Graeco-Roman World: Studies in Mithraism and Religious Art*.
- Gordon, R. L. (2005). Mithraism. İçinde L. Jones (Ed.), *Encyclopedia of Religion* (C. 9). Thomson Gale.
- Gudrezi, İ. M. (1391). *Berresi-yi Ayinha-yi Zertušt-i Kohen, Mitra, Mani, Mesih, Mazdek, Zertušt-i Cedid*. İntişarat-i Samdiye.

- Hansman, J. (1978). A Suggested Interpretation of the Mithraic Lion-man Figure. İçinde *Études Mithriaques* (ss. 215-227). Brill Press.
- Hinnels, J. R. (1373). *Şihaht-i Esatir-i İnan* (A. Tefezzulî & J. Amuzgar, Çev.). İntişârât-i Çeşme.
- Hinnels, J. R. (1975). Reflections on the Lion-Headed Figure in Mithraism. *Acta Iranica*, 4.
- Howard, M. J. (1985). The Meaning and Function of the Leon-Tocephaline in Roman Mithraism. *Numen*, 32, Article 32.
- İnsler, S. (1978). A New Interpretation of the Bull-Slaying Motif. İçinde M. B. De Boer & T. A. Edridge (Ed.), *Hommages a Marten J. Vermaseren*.
- Jones, H. S. (1890). Mithraism. İçinde J. Hastings (Ed.), *Encyclopaedia of Religion and Ethics* (C. 8). T. & T. Clark.
- Karadoğan, S., & Coşkun, A. (2017). Çevresel Koşulları ve Konumu Açısından Zerzevan Kalesi (Diyarbakır). *Uluslararası Diyarbakır Sempozyumu*, 115-134.
- Kızıl, H. (2013). Mitra'dan "Mithras'ın Sırları"na Mitraizm'in Kuruluş Serüveni. *Ekev Akademi Dergisi*, 55, 113-136.
- Phythian, W. J., & Adams. (1915). *Mithraism*. Constable & Company.
- Porphyry On the Cave of the Nymphs* (R. Lambertson, Çev.). (1983). Station Hill Press.
- Purdavud, İ. (1394). *Avesta: Yesna* (C. 3). İntişârât-i Nigah.
- Richmond, I. A., & Gillam, J. P. (1951). *The Temple of Mithras at Carrowburgh*. The Society of Antiquaries of Newcastle Upon Tyne.
- Stewardson, J., & Saunders, E. (1967). Reflections on the Mithraic Liturgy. İçinde S. Laeuchli (Ed.), *Mithraism in Ostia: Mystery Religion and Christianity in the Ancient Port of Rome*. Northwestern University Press.
- Taraporewala, İ. J. I. (2011). *Zerdüşd Dini* (N. Damar, Çev.; 2. bs). Avesta yay.
- Toynbee, J. M. C. (1986). *The Roman Art Treasures from the Tneple of Mithras*. Middlesex Archaeological Society.
- Turcan, R. (t.y.). Salut mithriaque et soteriologie neo platonicienne. *La soteriologia dei culti orientali nell'Impero Romano*, 171-191.
- Turcan, R. (1996). *The Cults of the Roman Empire* (A. Nevill, Çev.). Blackwell.
- Ulansey, D. (1998). *Mithras Gizlerinin Kökeni: Antik Dünyada Kozmoloji ve Din* (H. Ovacık, Çev.). İstanbul Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Uşiderî, C. (1370). *Danışname-yi Mazdayesna* (5. bs). Neşr-i Merkez.
- Vermaseren, M. J. (1955). The New Mithraic Temple in London. *Numen, Brill*, 2, 139-145.
- Vermaseren, M. J. (1956). *Corpus Inscriptionum et Monumentorum Religionis Mithraicae*. Martinus Nijhoff.
- Vermaseren, M. J. (1963). *Mithras, The Secret Got*. Barnes & Noble Press.
- Vermaseren, M. J. (1968). Mithraism. İçinde *Chambers's Encyclopedia* (C. 9). nternational Learning Systems.
- Vermaseren, M. J. (1975). A Magical Time God. İçinde J. R. Hinnels (Ed.), *Mithraic Studies* (Manchester University Press).
- Yamauchi, E. M. (1390). *İnan ve Edyan-ı Bastan* (Menuçehr Pizeşk, Çev.; 1. bs). İntişârât-i Koknos.
- Zeahner, R. C. (1389). *Tulu' ve Ğurub-i Zerdüştîgerî* (T. Kadirî, Çev.). İntişârât-i Emir Kebir.
- Zeahner, R. C. (1393). *Tealim-i Mugan* (Feridun Bedrehî, Çev.). İntişârât-i Tus.